

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Możliwości interpretacyjne Polskiego Atlasu Etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde - obrzędowość narodzinowa na Śląsku

Author: Agnieszka Pieńczak

Citation style: Pieńczak Agnieszka. (2015). Możliwości interpretacyjne Polskiego Atlasu Etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde - obrzędowość narodzinowa na Śląsku. "Ethnologia Europae Centralis" (T. 12 (2015), s. 160-178).

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Możliwości interpretacyjne Polskiego atlasu etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde - obrzędowość narodzinowa na Śląsku

AGNIESZKA PIĘNCZAK

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, Uniwersytet Śląski,
Katowice

agnieszka.pienczak@us.edu.pl

Interpretative Potentialities of Polski Atlas Etnograficzny /The Polish Ethnographic Atlas/ and Atlas der Deutschen Volkskunde /The Atlas of German Folklore/ - Birth Rituals in Silesia

The subject matter of the presented article is the interpretative potentialities resulting from the analysis of two Central European ethnographic atlases - Polski Atlas Etnograficzny and Atlas der Deutschen Volkskunde. The research area comprised by both works (from the Rhine to the Vistula) allows presenting the ranges of the occurrence of various cultural phenomena in the broad context. This enables formulating different conclusions on the basis of the ethnogeographic method. However, the wealth and diversity of the presented contents as well as certain methodological and chronological constraints of both atlases sometimes limit the comparative possibilities.

The author's aim is to find out whether and to what extent the potential limitations are noticed in applying and interpreting the source data collected in different periods and presented in ADV and PAE (with particular focus on Silesia). This is exemplified by the case of isolating the birth-giving woman in the rural community.

More detailed results of the studies of these issues will be presented in the author's habilitation dissertation entitled Interpretative potentialities of Polski Atlas Etnograficzny and Atlas der Deutschen Volkskunde – birth rituals in Upper Silesia.

Keywords: Polish Ethnographic Atlas, Atlas der Deutschen Volkskunde, Upper Silesia, interpretation, limitation, comparison, birth rituals

Wybór powyższego tematu wynika z kilku względów. Związane jest to przede wszystkim z istotnym wkładem *Polskiego Atlasu Etnograficznego* oraz *Atlas der deutschen Volkskunde* do badań nad zróżnicowaniem kulturowym Śląska i terenów ościennych. Artykuł dotyczy potencjalnych możliwości interpretacyjnych płynących z analizy dwóch środkowoeuropejskich atlasów etnograficznych. Obszar, jaki obejmują oba opracowania

ROZHĽADY • RESEARCH OUTLINES • MATERIALIEN

(od Renu po Wisłę) pozwala bowiem na ukazywanie zasięgów występowania różnorodnych zjawisk kulturowych w szerokim kontekście, pozwalającym na wysuwanie różnorodnych wniosków (np. o adaptacji, asymilacji, dyfuzji, integracji itd.) w oparciu o metodę etnogeograficzną. Bogactwo i różnorodność prezentowanych treści, jak i pewne ograniczenia metodologiczne i chronologiczne obu atlasów sprawiają jednak, iż możliwości porównawcze są niekiedy ograniczone. Celem autorki jest zwrócenie uwagi na to, czy i w jakim zakresie zauważa się potencjalne ograniczenia w korzystaniu i interpretowaniu danych źródłowych zebranych w różnych okresach, prezentowanych na kartach ADV i PAE (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska).

Wybór powyższej tematyki badawczej wynika również ze specyfiki prac etnologicznych poświęconych szeroko rozumianej obrzędowości narodzinowej. Pomimo, że tematyce tej poświęcono sporo miejsca w polskiej literaturze etnologicznej, są to głównie opracowania o charakterze regionalnym – brak tu ujęć szerszych, kompleksowych.

Prace atlasowe w Europie środkowo-wschodniej

W Europie od okresu międzywojennego opracowuje się atlasy etnograficzne, ukazujące zróżnicowanie kulturowe w formie przestrzennej. Zauważono, że tylko większe serie map, dotyczących różnych dziedzin kultury, mogą pozwolić na wyczerpującą charakterystykę obszarów określonych na podstawie materiału kulturowego. Stąd też w kilku krajach europejskich powstają – niezależnie od siebie – koncepcje tworzenia etnograficznych atlasów narodowych, mających stanowić zwarte i jednolite zespoły map inwentaryzujących w układzie przestrzennym składniki kultury ludowej (BOHDANOWICZ, SOKOŁÓWNA 1990: 139).

Warto podkreślić, iż pierwszym etnologicznym atlasem etnologicznym na świecie był *Atlas Africanus* (FROBENIUS 1929-1930); pierwszym europejskim – *Atlas kultury ludowej w Polsce* (MOSZYŃSKI, BYTNARÓWNA, KLIMASZEWSKA 1935; MOSZYŃSKI, KLIMASZEWSKA 1934, 1936). Tuż po nim wychodzi przedwojenna seria *Atlasu der deutschen Volkskunde*, redagowana przez Heinricha Harmajna i Ericha Röhra (*Atlas der deutschen ...* 1936-1940). Po II wojnie światowej w Niemczech kontynuowano pod redakcją Matthiаса Zendera przy współpracy Güntera Wiegelmanna, Gerdy Grober-Glück i Heinricha L. Coxa pracę nad *Atlas der deutschen Volkskunde* (*Atlas der deutschen Volkskunde ...*, 1958, 1959b, 1962, 1965, 1973, 1977, 1979), w Czechach powstał trzytomowy *Etnografický Atlas* (1971, 1988) – od tomu trzeciego zwany *Etnografický Atlas Čech, Morawy a Slezska* (zob. *Etnografický Atlas* 2000), na Słowacji wydano *Etnografický Atlas Slovenska* (1990).

ROZHLADY • RESEARCH OUTLINES • MATERIALIEN

Po 1945 roku rozpoczęto prace nad realizacją *Polskiego Atlasu Etnograficznego*, które do chwili obecnej zaowocowały opracowaniem blisko 1050 map¹.

Atlasy etnograficzne oraz atlasy językowe (rejestrujące zróżnicowanie gwarowe wybranych zjawisk językowych) są interesującymi źródłami z punktu widzenia kartografii etnograficznej. W Polsce powstało do tej pory co najmniej kilkanaście takich atlasów, dotyczących z reguły wybranych jednostek terytorialnych (zob. REICHAN, WOŹNIAK, 2004). Niestety, wiele z pomieszczonych w nich map nie posiada swoich odpowiedników w innych tego typu opracowaniach, stąd niekiedy trudno jest je wykorzystać do celów porównawczych. Dotyczy to również obrzędowości narodzinowej, która pojawia się na kartach wzmiankowanych prac w różnym stopniu i zakresie.

Większość atlasów dialektologicznych zawiera mapy, których punktem wyjścia jest desygnat. Przykładowo w ośmiotomowym *Atlasie językowym Śląska* opracowano 1500 map, w tym zaledwie 10 z zakresu obrzędowości narodzinowej. W wykazach i komentarzach do map możemy odnaleźć dane na temat funkcjonujących na Śląsku nazw gwarowych na określenie: dziecka (mapa 720), akuszerki (mapa 721), pieluchy (mapa 722), smoczka dla niemowlęcia (mapa 723), zabawki (mapa 724), ojca chrzestnego (mapa 726), matki chrzestnej (mapa 727), dziewczyny złego prowadzenia się (mapa 728), dziewczyny z dzieckiem nieślubnym (mapa 730), wreszcie – nazw dziecka nieślubnego (mapa 731) (ZARĘBA 1974b: 65-70). Na mapach zaznaczono odmiany konkretnych określeń, zaznaczając je wariantami danego znaku – dla przykładu najczęściej używane słowo „akuszerka” występuje aż w 8 odmianach na analizowanym terenie, głównie w jego części północnej (ZARĘBA 1974a: mapa 721). W przypadku atlasów etnograficznych mapy dotyczą z reguły określonych zjawisk kulturowych, w mniejszym zakresie poruszając kwestie nazewnictwa.

Warto jednak spróbować zestawzić mapy opublikowane do tej pory w wybranych polskich i niemieckich atlasach etnograficznych, aby wskazać potencjalne możliwości prowadzenia prac interpretacyjnych nad obrzędowością narodzinową – na przykładzie *Polskiego Atlasu*

¹ Do 2013 roku w serii „Polski Atlas Etnograficzny” (zob. GAJEK J., red., 1958b, 1964, 1965, 1967, 1971, 1974, 1981) i „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (zob. BOHDANOWICZ, KŁODNICKI (red.) 1999; LEBEDA (PIĘNCZAK), 2002; DROŹDŹ, 2002; DROŹDŹ, PIĘNCZAK 2004; PIĘNCZAK 2007; DROŹDŹ 2009; KŁODNICKI, PIĘNCZAK (red.) 2010, 2013) opublikowano 770 map. Obecnie w cieszyńskiej pracowni atlasowej trwają prace nad digitalizacją i opracowaniem naukowym elektronicznego katalogu tych skartowań, a następnie udostępnieniem go w Internecie (zob. więcej strona internetowa projektu: www.archiwumpae.us.edu.pl).

Etnograficznego oraz Atlas der deutschen Volkskunde (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska).

Specyfika badań Polskiego Atlasu Etnograficznego oraz Atlas der deutschen Volkskunde nad obrzędowością narodzinową

Obydwa wzmiankowane atlasy etnograficzne stanowią bogate źródło danych o różnicowaniu kulturowym części środkowo-wschodniej i zachodniej Europy. Rozważania nad potencjalnymi możliwościami porównawczymi obu źródeł należy rozpocząć od omówienia ich specyfiki; skupimy się wyłącznie na badaniach prowadzonych z zakresu obrzędowości narodzinowej.

Czas badań

Prace nad realizacją Polskiego Atlasu Etnograficznego trwają już od zakończenia II wojny światowej. Efektem prowadzonych od tej pory badań ankietowych i eksploracji terenowych są liczne opracowania tekstowe oraz mapy obrazujące różnicowanie kulturowe kraju w jej warstwie tradycyjnej. Początkowo prowadzone prace badawcze dotyczyły głównie kultury materialnej – ludowego ziołolecznictwa, rolnictwa z hodowlą, budownictwa, transportu i komunikacji (lata 50. i 60. XX wieku), nieco później zjawisk z zakresu kultury społecznej i duchowej – obrzędowości rodzinnej, pomocy sąsiedzkiej, wierzeń ludowych i demonologii ludowej (głównie lata 70. i 80. XX stulecia). Dla naszych rozważań istotne są jednak badania atlasowe dotyczące obrzędowości narodzinowej², prowadzone w latach 70. XX wieku w 340 miejscowościach stałej sieci PAE³.

Wyniki badań atlasowych stają się w pełni przydatne do szeroko zakrojonych prac porównawczych z trzech względów: po pierwsze – prowadzono je na szerokim terytorium badawczym (cała Polska), po drugie – ukończono je stosunkowo szybko (w ciągu zaledwie kilku lat), po trzecie – we wszystkich badanych wsiach stosowano identyczny

² O specyfice badań atlasowych, zob. szerzej: KŁODNICKI 2001, 2005, 2013; PIENĆZAK 2011b.

³ Zebrane wtedy materiały źródłowe stały się podstawą obszernych opracowań o charakterze dokumentacyjnym, np. dwóch ostatnich tomów „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (KŁODNICKI, PIENĆZAK (red.) 2010, 2013) czy wielu innych artykułów naukowych (zob. np. ŻWAK, 2002; PIENĆZAK 2010a, 2010b, 2011a, 2011b, 2013a, 2013b; PIENĆZAK, DIAKOWSKA 2011; DROZDZ 2013).

kwestionariusz wywiadu. Dzięki temu zgromadzony materiał źródłowy ukazuje względnie synchroniczny obraz polskiej kultury wiejskiej.

W podobnym zakresie synchroniczny stan kultury ludowej ukazują badania realizowane w latach 1930-1935 dla potrzeb *Atlas der deutschen Volkskunde* – ich wartość polegała na zebraniu danych w stosunkowo krótkim okresie (STASZCZAK 1978: 86). Badania te prowadzono jednak drogą ankietową (np. KWAŚNIEWICZ 1960: 426), co może rzutować w pewnym sensie na ich jakość. Należy podkreślić, iż prace niemieckich badaczy od polskich dzieli więcej niż jedno pokolenie – badania atlasowe nad obrzędowością narodzinową rozpoczęto w 1969; ostatnie zakończono w 1976 roku. W obu atlasach mamy jednak zbliżony czas pozyskiwania danych etnograficznych (kilka lat); choć znaczne różnice czasowe w samym okresie prowadzeniu badań (w pierwszym przypadku pierwsze, w drugim – drugie półwiecze XX wieku).

Obszar badawczy

Obydwa omawiane atlasy etnograficzne ukazują stan kultury ludowej na rozległym obszarze badawczym w określonym przedziale czasowym. *Polski Atlas Etnograficzny* dotyczy wyłącznie terytorium Polski (w jej współczesnych granicach), stąd można nazwać go atlasem terytorialnym. *Atlas der deutschen Volkskunde* obejmuje znacznie większy obszar – część środkowej i zachodniej Europy zamieszkiwane w latach 30. XX wieku w głównej mierze przez ludność niemieckojęzyczną (w tym kontekście mówimy o ADV jako atlasie narodowym). Dotyczy to w szczególności Niemiec i Austrii w granicach z 1937 roku, obszarów czeskich (głównie Sudety, Las Czeski i Szumawy) oraz Spiszu.

Dla celów porównawczych istotne jest to, że mapy *Atlas der deutschen Volkskunde* (ADV) obejmują obszary byłej Trzeciej Rzeszy Niemieckiej, a więc i tereny dzisiejszej zachodniej i północnej Polski. Stanowią dzięki temu interesujący materiał dokumentacyjny obszarów polskich zamieszkałych jeszcze w okresie międzywojennym przez ludność niemiecką. Wypełnia to pewną lukę badawczą, gdyż materiały PAE są już późniejszego pochodzenia. Zygmunt Kłodnicki

uszczegóławia, iż na kartach wzmiankowanego niemieckiego atlasu pojawiają się stosunkowo często informacje etnograficzne ze wschodniej części Śląska, Kaszub, rzadziej z okolic Bydgoszczy i niektórych wielkopolskich wsi⁴. Sam teren Śląska został przebadany dosyć nierównomiernie – pominięto niemal zupełnie Śląsk Cieszyński; wschodnia część Górnego Śląska słabiej jest reprezentowana w porównaniu z resztą omawianego obszaru (KŁODNICKI 2002: 112). Generalnie ilość punktów badawczych na terytorium wschodnim między Łabą a ówczesną zachodnią granicą Polski, w porównaniu z innymi ówczesnymi regionami niemieckimi, była dużo mniejsza – co może w pewnym sensie utrudniać, jak słusznie zauważa Tadeusz Wróblewski, rzeczywisty obraz poszczególnych zjawisk kulturowych (WRÓBLEWSKI 1966: 454).

Badania PAE dotyczące obrzędowości narodzinowej prowadzono później od niemieckich (lata 1969-1976) – w znacznie mniejszej ilości punktów badawczych. Eksplorowano 340 wsi, z reguły badanych również przy okazji innych zagadnień atlasowych. Miejscowości te znajdowały się zarówno na terenach zamieszkałych przez polskojęzyczną ludność rodzimą, jak i tych, na których doszło do przerwania ciągłości osadniczej. Na Śląsku badania prowadzono w latach 1969-1975 w 55 punktach atlasowych, również na terenach z ludnością napływową, złożoną z osadników i przesiedleńców pochodzących z terenów kresowych (zob. mapa). Przedstawiciele tej drugiej grupy obecni byli w składzie ludnościowym blisko 80% wsi śląskich.

Objaśnienia do mapy

Mapa przedstawia wsie atlasowe, w których stwierdzono obecność: 1 – ludności rodzimej, 2 – ludności mieszanej pochodzeniowo.

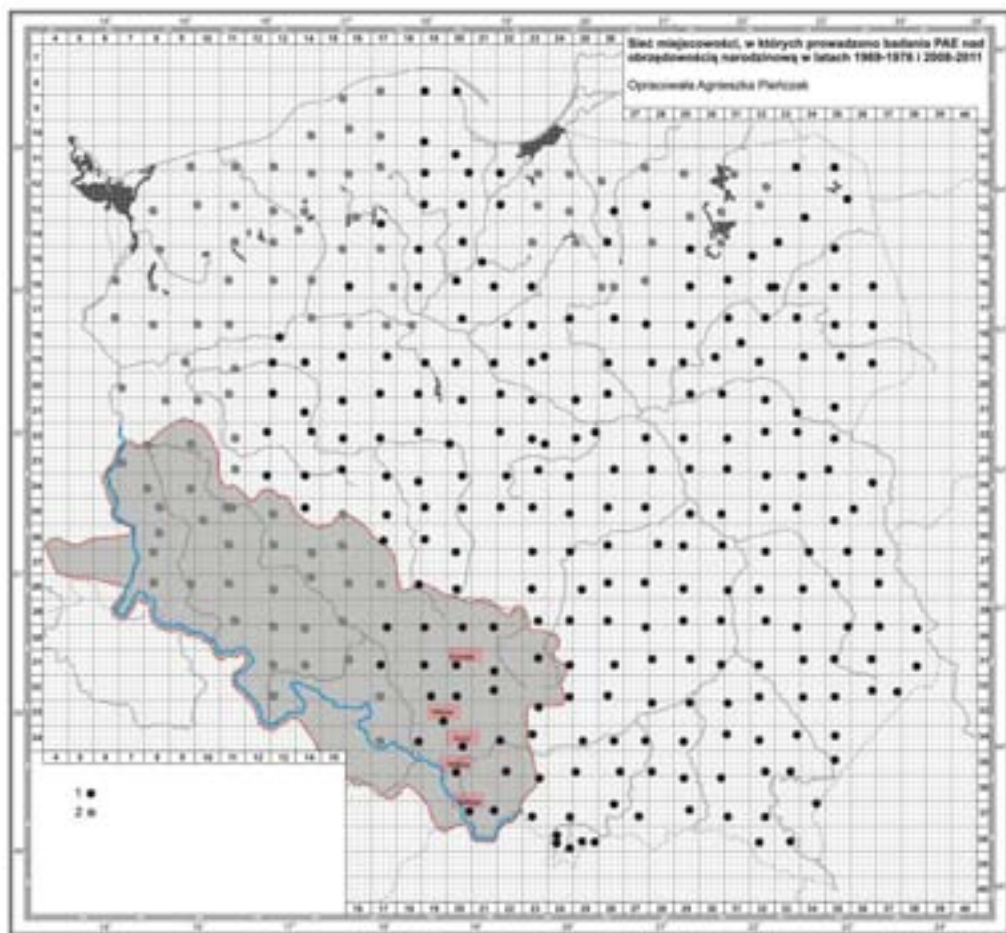
Uwagi:

* przybliżony zakres terytorialny Śląska (w jego szerokich, historycznych granicach) zaznaczono na szaro, oddzielając go od reszty obszaru linią przerywaną; linia ciągła wyznacza południową i zachodnią granicę polskiej części Śląska (źródło: HEFFNER, SOLGA 2012: 140; GAJEK, red. 1971: mapa 244 i 250)

⁴ Tadeusz Wróblewski podkreśla, że w punkty badawcze ADV w Wielkopolsce były nieliczne, obejmowały zaledwie 10-12 wsi (niemieckich) (WRÓBLEWSKI 1966: 453. Cyt. za: SCHLENGER 1934: 17 i n.).

ROZHĚADY • RESEARCH OUTLINES • MATERIALIEN

* w ramach zaznaczono nazwy miejscowości, w których prowadzono badania powtórne w latach 2008-2011

* podkład mapy sporządziła K. Księżnik; obrys terytorium Śląska wykonała E. Diakowska-Kohut

Źródło: opracowanie własne

Sieć badawcza

Odmienności zauważa się także w przypadku gęstości siatki badawczej wymaganej do opracowania obu wzmiankowanych atlasów. Zapewne z uwagi na rozległość obszaru badawczego w ADV zdecydowano się na objęcie badaniami ankietowymi kilkanaście tysięcy miejscowości. Wszystkie zaopatrzone w sygnatury badawcze, precyzyjnie wyznaczające ich położenie na mapie. Na mapie podkładowej wprowadzono w tym celu system pól i pasów odpowiadającym kwadratowym arealom; w obrębie każdego z nich wydzielono 36 mniejszych pól, z których każde składa się dodatkowo z 25 jednostek (zob. dokładniej: *Atlas der deutschen...* 1959a: rys. 1-3 na s. 18-19).

W przypadku PAE mapy opracowywano na specjalnych podkładach, na których również wytyczono kwadratowe areale (odpowiadające powierzchni 20x20 km) – podzielone dodatkowo na 16 mniejszych pól (5x5 km) (BOHDANOWICZ 1993: 24). Oceniając ten zabieg kartograficzny można stwierdzić, iż zapewniał on szczegółowość w prezentowaniu danych, pozwalając jednocześnie zachować czytelność mapy, co w przypadku ADV z uwagi na spore zagęszczenie punktów było momentami trudne.

Wybór wsi wchodzących w obręb stałej sieci PAE – jak pisał Janusz Bohdanowicz – wynikał z trzech istotnych kryteriów: stopnia rozwoju kulturalnego i gospodarczego danej wsi (poziom przeciętny), odległości pomiędzy sąsiadującymi punktami (nie więcej niż 40 km) oraz ich względnie równomiernego rozmieszczenia na terenie Polski. W ten sposób wytypowano początkowo 338 miejscowości, które określano jako punkty badawcze (BOHDANOWICZ 1993: 14). Pojawia się tu pytanie – czy w takim razie można mówić o reprezentatywności polskiego Atlasu? Mogło by się wydawać, że ilość tych punktów nie jest imponująca, skoro w ADV przebadano kilkanaście tysięcy miejscowości. Eksploracje terenowe wszystkich wsi w Polsce (podobnie w innych krajach) nie byłoby jednak możliwe, gdyż wymagałoby to wieloletnich, kosztownych prac badawczych, być może nigdy nie zakończonych opracowaniem i interpretacją zebranego na ich podstawie materiału źródłowego. Prawdą jest, iż badaniami atlasowymi objęto wybrane wsie i niektórych tylko z przedstawicieli zamieszkujących je społeczności, uzyskując w konsekwencji obraz ogólny, przybliżony; może być one jednak zweryfikowany na podstawie dostępnej literatury przedmiotu. Ostatecznie i tak rozstrzyga obraz ukazany na mapie.

Istotniejsze jest jednak to, że stworzona na tej podstawie sieć badawcza obejmuje prawie całe terytorium kraju – nie tylko tereny autochtoniczne, ale też tzw. ziemie zachodnie i północne, w znacznej mierze zamieszkane przez osadników i przesiedleńców przybyłych po II wojnie światowej z różnych stron (centralna i południowo-wschodnia Polska; dawne Stanisławowskie, Lwowskie, Tarnopolskie, Wołyńskie, Poleskie, Nowogródzkie, Wileńskie). Część osób w wyniku powojennych migracji dotarła również na teren Śląska, przynosząc własne treści kulturowe w nowe miejsca osiedlenia. Dzięki informacjom pozyskanym z tych wymieszanych kulturowo i etnicznie obszarów otrzymujemy na mapach PAE interesującą mozaikę kulturową, pozwalającą na bardziej precyzyjne wnioskowanie (np. w zakresie występowania/zaniku i adaptacji kulturowej różnych elementów napływowych).

Kwestionariusz badawczy i sposób realizacji badań

Do badań PAE prowadzonych w latach 70. XX wieku wykorzystano obszerny kwestionariusz-notatnik zatytułowany *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe* (oprac. J. Gajek). W omawianym narzędziu badawczym poruszono wiele zagadnień, które zestawiono w szesnastu rozbudowanych grupach tematycznych (ogółem 86 pytań). Dotyczyły one różnych elementów składających się na obrzędowość narodzinową – chronologicznie: ciąża, poród, połóg, wybrane obrzędy recepcyjne, różne wątki demonologiczne, wychowanie dziecka. Zgodnie z uwagami metodologicznymi dotyczącymi prowadzenia prac atlasowych nad omawianą tematyką w każdej wsi zadawano identyczne pytania. Zalecano badaczom przeprowadzenie co najmniej dwóch wywiadów z osobami znajdującymi się w wieku 35-50 lat oraz powyżej 50 lat. Nie były one w założeniu kierowane do przedstawicieli jakiejś konkretnej grupy funkcjonującej w danej społeczności. Zwracano natomiast uwagę na pozyskiwanie informacji od ludności przybyłej z innych stron (szczególnie we wsiach, w których żyją osiedleńcy)⁵. Pojawia się

⁵ Z danych z *Wykazu informatorów*, zawartego w kwestionariuszu PAE pt. *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia urodzinowe* (oprac. J. Gajek) (źródło: archiwum PAE w Cieszynie).

ROZHLADY • RESEARCH OUTLINES • MATERIALIEN

również szczegółowa metryczka dotycząca informatora, w której jednak zabrakło miejsca na jego wyznanie i narodowość⁶.

Większość powyższych założeń była realizowana podczas prac badawczych. Interesujące jest, iż częściej rozmawiano z kobietami aniżeli mężczyznami, pomimo, iż takie zalecenie nie było ujęte w kwestionariuszu. Jest to jednak całkowicie zasadne z uwagi na specyfikę poruszanej problematyki badawczej.

Wiele ze zgromadzonych kwestionariuszy wypełniono właściwie. Znajdziemy w nich pewne niedociągnięcia, związane najczęściej z mało precyzyjnym zapisem wywiadów czy też niekompletnością niektórych zapisów w metryczce (szczególnie ważne w przypadku obecności we wsi osób napływowych)⁷. Niekiedy nie odznaczano w kwestionariuszach zbyt precyzyjnie danych uzyskanych od ludności pochodzącej z różnych stron kraju od informacji zebranych wśród autochtonów. Powyższe zastrzeżenia dotyczą jednak tylko niektórych z 340 notatników terenowych, co nie wpływa na ogólną przydatność naukową zebranych w nich danych. Należy również podkreślić, iż odpowiedzi indagowanych były zróżnicowane pod względem stopnia szczegółowości. Niektóre z nich były ogólnikowe, czasem niezbyt jasne, co może wskazywać między innymi na istotne zmiany zachodzące w zakresie wiedzy o obrzędowości narodzinowej w społeczności wiejskiej w czasie prowadzonych badań.

W przypadku ADV badania w kilkunastu tysiącach miejscowości prowadzono za pośrednictwem kwestionariusza ankiety, której odbiorcami byli często urzędnicy wiejscy, nauczyciele czy lokalni miłośnicy folkloru. Nie zawsze przekładało się to jednak na jakość pozyskanych badań; zdarzali się wśród ankietowanych również mitomani etnograficzni. Istotne jest jednak, iż na kartach tzw. nowej serii ADV znajdujemy informacje pochodzące nie tylko od ludności niemieckiej, ale i polskojęzycznej (KŁODNICKI 2002: 112-113). Zwraca się jednak uwagę na to, iż badania niemieckie prowadzone w latach 30. XX wieku charakteryzują się niezbyt trafnym doбором tematów badawczych, utrudniając badania porównawcze. Pisał już o tym w połowie lat 60. XX wieku T. Wróblewski: „jak dotąd – żaden z opublikowanych tematów wydane go w okresie przedwojennym niemieckiego atlasu nie ma tematycznego odpowiednika w kartogramach Atlasu polskiego“

⁶ Zakładano zapewne, że badaniami zostanie objęta najczęściej ludność polska wyznania rzymsko-katolickiego.

⁷ Dotyczy to najczęściej mało precyzyjnych lokalizacji miejsc pochodzenia osób przybyłych, ograniczających się w skrajnych przypadkach do podania samego województwa (np. Krakowskie). Niekiedy zdarzają się błędy w zapisach miejscowości.

(WRÓBLEWSKI 1966: 434). Dodajmy, że od tego czasu zwiększyła się zarówno ilość opublikowanych map niemieckich (ogółem 7 zeszytów *Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge*), jak i skartowań Polskiego Atlasu Etnograficznego (dotyczy to szczególnie obrzędowości narodzinowej). Pojawiły się w tym zakresie pewne możliwości porównawcze, o czym dalej.

Kwestionariusz opracowany dla potrzeb ADV był obszerny – liczył ogółem 243 pytania obejmujące różnorodne zagadnienia, zgrupowanie w pięciu oddzielnych ankietach (zob. *Atlas der deutschen...* 1959a: 22-32). Kwestie związane z narodzinami i wychowaniem dziecka znajdują się w rozproszeniu w czterech z w/w arkuszy. Pytania dotyczą kołyski, motywów folklorystycznych o pochodzeniu i straszeniu dzieci, chrztu i rodziców chrzestnych, obdarowywania dzieci z różnych okazji (np. świąt Bożego Narodzenia), pierwszej komunii oraz instrumentów muzycznych wykonywanych przez dzieci.

Możliwości interpretacyjne *Polskiego atlasu etnograficznego* i *Atlas der deutschen Volkskunde* – obrzędowość narodzinowa na Śląsku

Do tej pory opracowano łącznie 154 map atlasowych poświęconych różnym aspektom obrzędowości narodzinowej, z których 121 opublikowano w ostatnich tomach „Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego” (zob. KŁODNICKI, PIĘNCZAK (red.) 2010, 2013). Niektóre z zagadnień wciąż czekają na opracowanie naukowe.

W siedmiu powojennie wydanych zeszytach *Atlas der deutschen Volkskunde* znajdują się 84 karty z 140 mapami, z których zaledwie 29 dotyczy obrzędowości narodzinowej (blisko 90% z nich – izolacji społecznej położnicy). Mapy te ukazują stan badanych zjawisk w 1933 roku, kiedy to rozsyłano ankiety na terytoria niemieckojęzyczne (w tym też na tereny obejmujące obecną północną i zachodnią część Polski).

Analiza powojennie wydanych zeszytów ADV oraz zawartości danych źródłowych PAE, wskazuje na to, iż istnieją tematy badawcze mogące stać się podstawą do rozpoczęcia prac porównawczych o charakterze interpretacyjnym z zakresu obrzędowości narodzinowej. Dotyczy to zagadnień związanych z izolacją położnicy w społeczności wiejskiej. O ile w

ROZHLADY • RESEARCH OUTLINES • MATERIALIEN

przypadku atlasu niemieckiego opracowano na ten temat stosowne mapy, to w przypadku PAE prace nad ich realizacją wciąż trwają⁸, o czym świadczy niniejszy przyczynek.

Wybór zagadnień możliwych do ujęcia kartograficznego uwarunkowany jest specyfiką danych zawartych na mapach ADV. Tematyka związana z położnicą pojawia się w atlasie niemieckim zaledwie w 2 z 23 pytań ankietowych związanych z obrzędowością narodzinową, dotyczących:

- miejsc, do których nie powinna się udawać matka przed wywodem,
- zakazu przekraczania przez nią określonych granic,
- zachowania określonych środków ostrożności przed pierwszym wyjściem do kościoła,
- nazw gwarowych kobiety przyjmującej poród lub pomagającej przy tej czynności,
- długości trwania okresu izolacji,
- terminu wywodu,
- nazw gwarowych wywodu,
- przebiegu ceremonii kościelnej (z podkreśleniem różnic wyznaniowych).

Większość z tych tematów nie była analizowana przez PAE a tym samym ujęta w kwestionariuszu badawczym (np. nie zwracano uwagi na kwestie wyznaniowe). Stąd też zakres problematyki, jak i wynikające z tego późniejsze ujęcia typologiczne, nie zawsze są zbieżne w obu atlasach. Wybór map niemieckich, możliwych do przeprowadzenia prób interpretacyjnych jest więc mocno ograniczony ilościowo i tematycznie.

Z pewnością wartość poznawczą w tym zakresie spełniają dwie obszerne mapy zebrane w zeszycie szóstym nowej serii ADV (*Atlas der deutschen Volkskunde ... 1977*), uwzględniające różne zakazy terytorialne stosowane wobec położnicy przed wywodem. Pierwsza z map, zatytułowana *Verbote für die Wöchnerin im Hofbereich* (mapa 65 NF, oprac. G. Grober-Gluck) zawiera 18 kategorii zawierających zróżnicowane warianty odpowiedzi. Dotyczy ona zakazów izolacyjnych związanych z udawaniem się bądź

⁸ W latach 80. XX wieku w Pracowni PAE we Wrocławiu opracowano 4 mapy poświęcone zakazom i nakazom izolacyjnym w okresie rozwiązania i po rozwiązaniu stosowanych wobec położnicy, jednak z uwagi na różnice metodologiczne zdecydowano na przygotowanie ich od nowa, uwzględniając w miarę możliwości typologię proponowaną przez ADV.

przekraczaniem przez matkę w położu określonych miejsc, które można sklasyfikować w dwie kategorie:

- **zakazy obejmujące przestrzeń w obrębie domu i zagrody:** piwnica; strych; stajnia; próg w domu /drzwi domu/brama wjazdowa; ściek; dach (okap); studnia,
- **zakazy obejmujące przestrzeń poza zagrodą:** obca brama wjazdowa; obcy dach (okap); obca stajnia; woda (kładka); koleina, droga, jezdnia; skrzyżowanie.

Z tego obszernego katalogu danych tylko część nadaje się do prac porównawczych z uwagi na ograniczenia tematyczne. Dotyczy to np. udawania się przez kobietę w położu do piwnicy, wchodzenia na strych, przekraczania progów czy chodzenia przez nią po wodę do studni – odpowiedzi na ten temat znajdziemy również w polskich materiałach atlasowych (w różnym zakresie).

Druga mapa pt. *Die Wöchnerin bringt Schaden* (mapa 65 NF, oprac. G. Grober-Glück) zawiera informacje o innych zakazach, związanych głównie z ograniczonym uczestnictwem w życiu gospodarczym i społecznym położnicy przed wywodem. Legenda mapy obejmuje ponad 20 różnych kategorii, które można podzielić na cztery podstawowe grupy:

- **zakazy związane z życiem towarzyskim:** uczestniczenie w imprezach wiejskich (grozi kłótniami i bójkami); branie udziału w weselach, patrzenie na parę młodą; spotykanie się z innymi położnicami; odwiedzanie sąsiadów (przynosi nieszczęście),
- **zakazy związane z ziemią:** pracowanie na roli; przechodzenie przez zielony trawnik; łamanie inne zakazów związanych z ogrodem i polem,
- **zakazy związane z pożywieniem:** gotowanie słoików i marynowanie; konserwowanie owoców i warzyw; rozlewanie do butelek moszczu lub innych napojów; dotykanie mięsa lub solenie, ew. udawanie się do beczki pekłującej; uczestniczenie w zabijaniu zwierząt; chwytanie soli; pieczenie chleba czy kontakt z przedmiotami wykorzystywanymi przy tej czynności; udawanie się do sklepu spożywczego; inne zakazy związane ze środkami spożywczymi,
- **zakazy związane z ogniem:** rozpalać ognia; chodzenie do ognia; patrzenie do wnętrza rozpalonego pieca piekarskiego.

Zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną w kwestionariuszu badawczym PAE w celach porównawczych można analizować zakazy izolacyjne **obejmujące przestrzeń w obrębie domu i zagrody:**

- wychodzenie poza próg izby,

- wychodzenie poza próg chałupy,
- wychodzenie poza zagrodę,
- schodzenie do piwnicy,
- wychodzenie na strych.

Pojawiły się również zakazy izolacyjne **obejmujące przestrzeń w obrębie zagrody i poza nią** nie ujęte w kwestionariuszu PAE, podane jednak spontanicznie przez informatorów. Dotyczą one przykładowo udawania się położnicy do studni po wodę oraz odwiedzania przez nią sąsiadów.

Zamiast zakończenia

Obecnie trwają prace interpretacyjne dotyczące wybranych zakazów izolacyjnych stosowanych wobec położnicy, analizowanych w dotychczasowych badaniach ADV i PAE – ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska. Liczne informacje wyekscerpowane z przydatnych pod względem porównawczym map niemieckich (obejmujących również teren zachodniej i północnej części obecnej Polski, w tym Śląsk), przeniesiono już celem konfrontacji na specjalnie w tym celu sporządzone mapy podkładowe PAE; wymagają one jednak szczegółowych analiz jakościowych i ilościowych. Uwzględniają one między innymi wyniki najnowszych badań atlasowych prowadzonych w kilku wsiach Górnego Śląska w latach 2008-2011.

W ten sposób skonstruowane mapy pozwolą zapewne na ukazanie stanu analizowanego zjawiska w jak najszerszej perspektywie czasowej – od lat 30. XX wieku do początku drugiej dekady XXI wieku. Dzięki umiejętnemu zestawieniu danych z dwóch atlasów etnograficznych możliwe będzie precyzyjnie analizowanie powyższych zjawisk w aspekcie chronologicznym (np. określanie przybliżonego czasu zaniku/pojawiania się badanych treści czy śledzenie ich dawnego występowania na terenach, gdzie doszło do późniejszych zmian ludnościowych) i przestrzennym (np. badanie stopnia nasilenia/częstotliwości zakazów izolacyjnych stosowanych wobec położnicy na Śląsku i innych rejonach w celu określania stopnia ich podobieństwa wobec siebie). Wyniki powyższych analiz badawczych zostaną zaprezentowane w rozprawie habilitacyjnej mojego autorstwa zatytułowanej *Możliwości interpretacyjne Polskiego atlasu etnograficznego i Atlas der deutschen Volkskunde – obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku* (w druku), do której odsyłam.

Žródla

Materiały Źródłowe Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN [obecnie: Instytut Archeologii i Etnologii PAN], zdeponowane w cieszyńskiej Pracowni Polskiego Atlasu Etnograficznego, zebrane według kwestionariusza-notatnika pt. *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe* (oprac. J. Gajek) w 340 wsiach punktach badawczych PAE w latach 1969-1976.

Bibliografia

Atlas der deutschen Volkskunde 1936-1940: Atlas der deutschen Volkskunde. Zeszyty 1-6. Red. H. Harmajnz, E. Röhr. Leipzig.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1958: Lieferung 1: Karte 1-12. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1959a: Erläuterungen zur 1. Lieferung NF 1-12. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1959b: Lieferung 2: Karte 13-24. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1962: Lieferung 3: Karte 25-36. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1965: Lieferung 4: Karte 37-48. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1973: Lieferung 5: Karte 49-60. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1977: Lieferung 6: Karte 61-72. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge 1979: Lieferung 7: Karte 73-84. Herausgegeben von M. Zender. Marburg.

Bohdanowicz J. 1993: Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy. W: Rolnictwo i hodowla – część I. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. T. 1. Red. J. Bohdanowicz. Wrocław: 7-32.

Bohdanowicz J. – Kłodnicki Z. (red.) 1999: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe. T. 5. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Wrocław.

Bohdanowicz J. – Sokołówna W. 1990: Etnograficzne prace atlasowe w Europie. „Etnografia Polska”, t. 24: 139-158.

Drożdż A. 2002: Pomoc wzajemna. Współdziałanie społeczne i pomoc sąsiedzka. T. 7. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki. Wrocław – Cieszyn.

Drożdż A. 2009: Zwyczaje i obrzędy weselne. T. 8, cz. III: Współdziałanie społeczności wiejskiej podczas obrzędu weselnego (druga połowa XIX wieku i XX wiek). „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki. Wrocław – Cieszyn.

Drożdż A. 2013: Kołysanie diabła ... – zwyczaje wierzeniowe jako przykład niematerialnego dziedzictwa kulturowego. „Nauka” 1: 129-148.

Drożdż A. – Pięnczak A. 2004: Zwyczaje i obrzędy weselne. T. 8, cz. I: Od załotów do ślubu cywilnego. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki. Wrocław – Cieszyn.

Etnografický Atlas ... 1990: Etnografický Atlas Slovenska. Red. S. Kovačevićová. Bratislava.

Etnografický Atlas 1971: Etnografický Atlas. T. 1. Oprac. J. Vařeka, H. Laudova, V. Šmelhaus, „Opera Ethnologica“, nr 8. Praha.

Etnografický Atlas 1988: Etnografický Atlas. T. 2. Oprac. V. Scheufler, „Opera Ethnologica“, nr 12. Praha.

Etnografický Atlas 2000: Etnografický Atlas Čech, Moravy a Slezska. T. 3: Řemeslná, domácí a manuální výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756. Oprac. Z. Martinek. Praha.

Frobenius L. 1929-1930: Atlas Africanus. T. 1-7. Berlin.

Gajek J. (red.) 1958a: Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny. Wrocław.

Gajek J. (red.) 1958b: Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt próbny, mapy 1-17. Warszawa.

Gajek J. (red.) 1964: Polski Atlas Etnograficzny. Z. I, mapy 1-57. Warszawa.

Gajek J. (red.) 1965: Polski Atlas Etnograficzny. Z. II, mapy 58-129. Warszawa

Gajek J. (red.) 1967: Polski Atlas Etnograficzny. Z. III, mapy 130-190. Warszawa.

Gajek J. (red.) 1971: Polski Atlas Etnograficzny. Z. IV, mapy 191-250. Warszawa.

Gajek J. (red.) 1974: Polski Atlas Etnograficzny. Z. V, mapy 251-304. Warszawa.

Gajek J. (red.) 1981: Polski Atlas Etnograficzny. Z. VI, mapy 305-355. Warszawa.

Heffner K. – Solga B. 2012: Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary. W: Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie. Red. R. Gładkiewicz, T. Słodra-Gwiżdż, M. S. Szczepański. Opole – Wrocław: 127-142.

Kłodnicki Z. 2001: Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy. „Lud” t. 85: 239-275.

Kłodnicki Z. 2002: Folklor śląski w Atlas der deutschen Volkskunde. W: Z dziejów i dorobku folklorystyki śląskiej (do 1939 roku). Red. J. Pośpiech, T. Smolińska. Opole: 111-133.

Kłodnicki Z. 2005: Polski atlas etnograficzny – stan prac. „Ethnologia Europae Centralis” t. 7: 100-105.

Kłodnicki Z. 2013: Miejsce Polskiego Atlasu Etnograficznego w etnologii Polski i Europy. W: Regiony etnografii. Szkice dedykowane Profesorowi Andrzejowi Brenczowi w 70. rocznicę urodzin. Red. J. Schmidt, Poznań: 83-105.

Kłodnicki Z. – Pieńczak A. (red.) 2010: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe. T. 9. Cz. I. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z narodzinami i wychowaniem dziecka. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Wrocław – Cieszyn.

Kłodnicki Z. – Pieńczak A. (red.) 2013: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia narodzinowe. T. 9. Cz. II. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Wrocław – Cieszyn.

Kwaśniewicz K. 1960: Atlas der deutsche Volkskunde. Neue Folge (rec.). „Lud” t. 46, cz. 1: 425-427.

Lebeda (Pieńczak) A. 2002: Wiedza i wierzenia ludowe. T. 6. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki. Wrocław – Cieszyn.

Moszyński K. – Bytnarówna M. – Klimaszewska J. 1935: Atlas kultury ludowej w Polsce. Z. 2. Kraków.

Moszyński K. – Klimaszewska J. 1934: Atlas kultury ludowej w Polsce. Z. 1. Kraków.

Moszyński K. – Klimaszewska J. 1936: Atlas kultury ludowej w Polsce. Z. 3. Kraków.

Pieńczak A. 2007: Zwyczaje i obrzędy weselne. T. 8, cz. 2: Rola i znaczenie swata w kojarzeniu małżeństw. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki. Wrocław – Cieszyn.

Pieńczak A. 2010a: Dziedzictwo kulturowe w świadomości mieszkańców Istebnej – obrzędowość urodzinowa w procesie przemian. W: Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim. Kulturní dědictví jako klíč k identitě česko-polského pohraničí. Red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrbowski. „Bibliotheca Ethnologia Ethnografie Centralis”. T. 1. Cieszyn – Katowice – Brno: 355-369.

Pieńczak A. 2010b: Rola i znaczenie pożywienia w życiu kobiety ciężarnej. W: Historie kuchenne. Rola i znaczenie pożywienia w kulturze. Red. R. Stolična, A. Drożdż. „Bibliotheca Ethnologia Ethnografie Centralis”. T. 2. Cieszyn – Katowice – Brno: 215-235.

Pieńczak A. 2011a: Food in the life of a pregnant woman – an analysis of the studies for the Polish Ethnographic Atlas. W: Dilemmas of old and contemporary culture in ethnographical and anthropological discourse. „Bibliotheca Ethnologiae Europae Centralis”. T. 3. Ed. H. Rusek. Cieszyn – Katowice: 146-154.

Pieńczak A. 2011b: Specyfika materiałów źródłowych Polskiego atlasu etnograficznego. W: Etnologiczne i antropologiczne obrazy świata – konteksty i interpretacje. Prace ofiarowane Profesorowi Zygmuntowi Kłodnickiemu w 70. rocznicę urodzin. Red. H. Rusek, A. Pieńczak. Cieszyn – Katowice: 41-61.

Pieńczak A. 2011c: Żywotność praktyk magicznych na przykładzie sposobów ochrony dzieci przed urokiem (przygotowano z materiałów „Polskiego Atlasu Etnograficznego”). W: Etnologia na granicy. Dorobek ośrodka etnologicznego UŚ. Red. I. Bukowska-Floreńska, G. Odoj. „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 11. Katowice: 231-243.

Pieńczak A. 2013a: Czynności magiczne ułatwiające poród. W: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. T. 9. Cz. II. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak. Cieszyn – Wrocław: 67-77.

Pieńczak A. 2013b: Zwyczaje związane z karmieniem dziecka piersią. W: Zwyczaje, obrzędy i wierzenia urodzinowe. T. 9. Cz. II. Zwyczaje, obrzędy i wierzenia związane z matką i dzieckiem. „Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego”. Red. Z. Kłodnicki, A. Pieńczak. Cieszyn – Wrocław: 78-99.

Pieńczak A. – Diakowska E. 2011: Magia Alkmeny w polskiej obrzędowości narodzinowej i pogrzebowej (w świetle badań Polskiego atlasu etnograficznego). „Ethnologia Europae Centralis”, t. 10: 43-54.

Reichan J. – Woźniak K. 2004: Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne. Kraków.

Schlenger H. 1934: Methodische und Technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde. Berlin.

Staszczak Z. 1978: Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne. „Seria Etnografia”. Nr 8. Poznań.

Wróblewski T. 1966: Pogranicze polsko-niemieckie w świetle materiałów etnograficznych. „Lud”, t. 50: 431-466.

Zaręba A. 1974a: Atlas językowy Śląska. T. IV, cz. 1: Mapy 501-750. Warszawa – Kraków.

Zaręba A. 1974b: Atlas językowy Śląska. T. IV, cz. 2: Wykazy i komentarze do map 501-750. Warszawa – Kraków.

Żwak S., 2002: „Polski Atlas Etnograficzny” i „Atlas der deutschen Volkskunde” – możliwości studiów porównawczych. Na przykładzie wątków wierzeniowych na Śląsku, wyjaśniających, skąd się biorą dzieci. „Lud”, t. 86, s. 213-228.